

Μνήμων

Τόμ. 38, Αρ. 38 (2021)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ, Αναζητώντας την ειρήνη εν μέσω πολέμου: Η οθωμανική διπλωματική δραστηριότητα κατά το έτος 1685 και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ● ΣΠΗΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΕΡΑΤΟΣ, Νησί της Αφροδίτης ή νησί του Διονύσου; Η αγροτική οικονομία των Κυθέρων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1715 ● ΔΕΘΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Οι οθωμανικές προσλήψεις της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης: Μια απόπειρα τυπολογίας ● ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Βαδίζοντας προς τη μάχη ανάποδα: Οι πολιτικές αντιλήψεις του 1821 και η Εποχή των Επανάστασεων ● ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πειρατεία, περιπλανήσεις και έρωτας στις ακτές της Χαλκιδικής: Μια οριενταλιστική μικροϊστορία εν έτει 1830 ● ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ, Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή στα συγγράμματα υγιεινής του Σπυρίδη Αρχιγένους ● ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΔΑΣ, Διερευνώντας τη θεσσαλική γαιοκτηρία 1881-1900 ● ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΟΤΑΚΗ, Η ιστορία της ομαδικής ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα (1960-1980) ● ANNA MARIA ΣΙΝΑΝΗ, «Τα τεχνικά μέσα». Τεχνολογίες αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων και ιστοριοφιλολογική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΔΗΣ – ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΣΑΚΙΩΤΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΒΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΠΗΣ – ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΜΑΝΟΣ, Ιστορική έρευνα και νέες τεχνολογίες: Προβληματισμοί και προκλήσεις με αφορμή την προσδιάστατη αποτύπωση του πύργου της Ουρανούπολης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση: Χρήστος Λούκος, Αλεξάνδρα Σπρίνη, Έλλη Δρούλια ως Γεωργία Γιάτση, Παναγιώτης Ελ. Γκεντί, Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης, Υβόν Κοσμά, Χρήστος Δεσύλλας

38

ΑΘΗΝΑ 2021

Korinna Schönhärl, European Investment in Greece in the Nineteenth Century: A Behavioral Approach to Financial History, Routledge, Λονδίνο 2021

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΕΣΥΛΛΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.38263](https://doi.org/10.12681/mnimon.38263)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΕΣΥΛΛΑΣ Χ. (2024). Korinna Schönhärl, European Investment in Greece in the Nineteenth Century: A Behavioral Approach to Financial History, Routledge, Λονδίνο 2021. *Μνήμων*, 38(38), 309–318. <https://doi.org/10.12681/mnimon.38263>

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Korinna Schönhärl, *European Investment in Greece in the Nineteenth Century: A Behavioral Approach to Financial History*, Λονδίνο, Routledge, 2021, 484 σ.

Η τραπεζική ιστοριογραφία συνήθως δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψη τις διαδικασίες λήψης αποφάσεως των τραπεζιτών, αλλά περιορίζει τη διερεύνηση σε εκτιμήσεις μεγιστοποίησης κέρδους. Το βιβλίο της Korinna Schönhärl με τίτλο: *European Investment in Greece in the Nineteenth Century: A Behavioral Approach to Financial History*, αποτελεί μια σοβαρή ερευνητική προσπάθεια, η οποία εξετάζει περιπτωσιολογικά την έννοια και τη διαχείριση κινδύνων από ευρωπαϊκές επενδυτικές προσπάθειες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Για την προσέγγιση της διαχείρισης κινδύνων στη νέα, για την εξεταζόμενη εποχή, αγορά της Ελλάδας, που ανήκε στην ευρωπαϊκή περιφέρεια, η συγγραφέας υιοθέτησε το μεθοδολογικό μοντέλο του J. A. Litterer, το οποίο επισταμένα αναλύει στην αρχή του βιβλίου, καθώς σε όλη την έκταση του έργου το σχήμα έχει μεγάλη συνδρομή στη διερεύνηση των μηχανισμών λήψης αποφάσεων.

Η μελέτη έχει ως στόχο να ανταποκριθεί σε μια σειρά από ερωτήματα, τα οποία η συγγραφέας θέτει, με επίκεντρο τους λόγους για τους οποίους η Ελλάδα από την εποχή της Επανάστασης (1821) έως τους Βαλκανικούς Πολέμους (1913) εξελίχθηκε σε μια πολλά υποσχόμενη αγορά για τους ξένους χρηματοοικονομικούς παράγοντες. Το βασικό ερώτημα αναδεικνύει με τη σειρά του μια μακρά, δευτερεύουσα ακολουθία ερωτημάτων που συμπληρώνουν τη δομή της μελέτης και αποτυπώνονται σε ερωτήματα του τύπου: πώς λάμβαναν οι Ευρωπαίοι και άλλοι τραπεζικοί και χρηματοδοτικοί παράγοντες τις αποφάσεις τους την εποχή εκείνη; Ποια ήταν τα κριτήριά τους πέρα από το κέρδος και, κυρίως, πώς εξασφάλιζαν πρόσβαση στις πληροφορίες για την ελληνική αγορά; Πώς ερμήνευαν τις πληροφορίες αυτές και πώς τις αξιοποιούσαν; Υπήρχαν οργανωμένα και αξιόπιστα δίκτυα πληροφοριών; Ποιοι ήταν οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζαν και πώς τους διαχειρίζονταν; Με ποιους τρόπους καθιέρωσαν ένα καθεστώς, έστω και σχετικής εμπιστοσύνης, στο κράτος ενός λαού που μόλις έβγαινε από τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς και είχε ένα αβέβαιο μέλλον;

Πέρα όμως από την ανταπόκριση στις συγκεκριμένες υποθέσεις εργασίας, το βιβλίο αναδεικνύει και δύο άλλα σημαντικά στοιχεία. Το πρώτο είναι η εν πολλοίς αγνοημένη πολιτισμική διάσταση των χρηματοοικονομικών διεργασιών και το δεύτερο ο εντοπισμός και η συμπερίληψη νέων στοιχείων και πρακτικών που αφορούν στην πολυδιάστατη διερεύνηση των επενδυτικών αποφάσεων στον δυτικό ευρωπαϊκό χώρο, κυρίως κατά τον 19ο αιώνα.

Για να αντιμετωπίσει τα ζητήματα αυτά η έρευνα, φέρνει στο φως τη μακρά διαδρομή πολλών ετών τραπεζικής ιστορίας και μάλιστα σε μια εποχή όπου η τραπεζική πρακτική διαμορφώνεται και αλλάζει ριζικά, κυρίως με την εξήγηση του θεσμικού τραπεζικού πλαισίου και των διαδικασιών λήψης επενδυτικών αποφάσεων. Η έρευνα, από τα πρώτα κιόλας βήματά της, αναγνωρίζει και στηρίζεται

σε αντίστοιχες προηγούμενες εργασίες που σε μεγάλο βαθμό την διαμόρφωσαν και άπτονται ζητημάτων όπως η διαχείριση τραπεζικού κινδύνου, ο ρόλος του ανθρώπινου παράγοντα στο τραπεζικό πλαίσιο, η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, οι τρόποι ανάλυσης των αγορών –και δη της ελληνικής–, το μείζον και πάντα παρόν ζήτημα της σχέσης μεταξύ πολιτικής και τραπεζών. Μια δεύτερη πτυχή αφορά στα ζητήματα της ελληνικής οικονομίας, η οποία περιλαμβάνει και την πολιτική ιστορία της Ελλάδας, ιδίως κατά τη φάση της ανοικοδόμησης του ελληνικού κράτους.

Για το ευρωπαϊκό δημόσιο και ιδιωτικό τραπεζικό κύκλωμα και τους επενδυτές η Ελλάδα αποτελούσε δυνητικά πηγή κερδών, η διαδικασία όμως από την επενδυτική επιλογή έως την απόφαση για επένδυση ή δανειοδότηση έχει πολλά ενδιάμεσα καθοριστικά στάδια όπως η επιλογή, η αξιολόγηση, τα κίνητρα, ο τρόπος υλοποίησης, οι διασφαλίσεις, το θεσμικό, νομικό και ηθικό πλαίσιο κ.ά. Το εύρος του αρχαιικού υλικού αναδεικνύει περιπτώσεις με αναφορές όχι μόνο στο κέρδος αλλά και στα φιλελληνικά συναισθήματα, στον προσωπικό ενθουσιασμό για την κλασική Ελλάδα και τον πολιτισμό της, στην προώθηση της προσωπικής φήμης μεγαλοεπενδυτών και μεγαλοτραπεζιτών, στη βελτίωση των σχέσεών τους με πολιτικούς παράγοντες, στην εδραίωση οικονομικών και πολιτικών συμμαχιών, στην ευθυγράμμισή τους με την κυρίαρχη ιδεολογία και στην προώθησή της σε συνθήκες ανταγωνισμού.

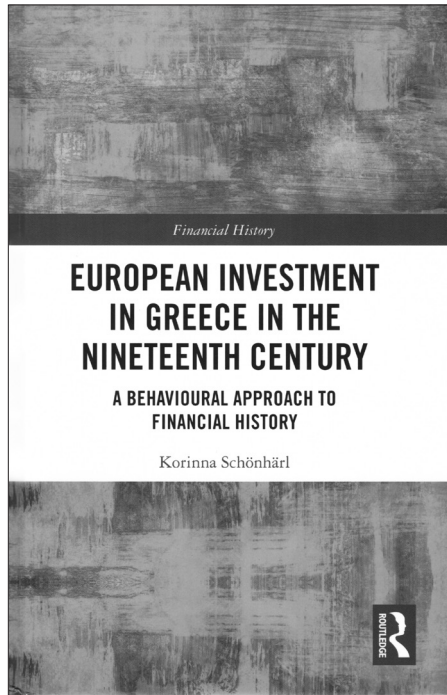
Κατά τις διεργασίες αυτές το ζήτημα της διαχείρισης του κινδύνου αποτελεί πρωταρχικό σημείο αναφοράς, καθώς δεν διασφαλίζει μόνο το ενδεχόμενο κέρδος αλλά και την εν γένει οικονομική κατάσταση σοβαρών τραπεζικών οίκων. Ο συστηματικός τρόπος διαχείρισης της πιθανότητας ότι κάποια επένδυση θα μπορούσε να οδηγήσει σε ζημία, μερική ή ολική απώλεια κεφαλαίων, συντέινε ουσιαστικά στο να οργανωθούν ιδίομορφα δίκτυα τραπεζικών πληροφοριών και να αξιοποιούν κάθε δυνατή πληροφορία. Όμως, ακόμη και στα πλαίσια αυτά, η ιστορική και εμπειρική ανίχνευση των τεχνικών διαχείρισης κινδύνου αποτελεί επίμοχθη δραστηριότητα.

Το παιχνίδι της πληροφορίας ιστορικά είναι μια προκλητική αλλά και ταυτόχρονα περίπλοκη υπόθεση. Το ποσοτικό και το ποιοτικό στοιχείο της πληροφορίας, οι τρόποι αλίευσης, διερεύνησης και αξιολόγησης –όπως φαίνεται και στο βιβλίο– συνυφάνονται με τις εν γένει τεχνολογικές και πολιτισμικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα κατά τον 19ο αιώνα. Από την αφετηριακή περίπτωση των αδελφών Ricardo, που το 1825 δανείζουν το ελληνικό δημόσιο στηριζόμενοι σε ένα εξαιρετικά περιορισμένο και κατακεραματισμένο φάσμα πληροφοριών, προερχόμενων σχεδόν αποκλειστικά από τη Φιλελληνική Επιτροπή του Λονδίνου, παρακολουθούμε το παιχνίδι της πληροφορίας πώς σταδιακά αναπτύσσεται, εξελίσσεται και εμπλουτίζεται με την αξιοποίηση ιδιότυπων δικτύων που περιλάμβαναν περιηγήσεις στην Ελλάδα, προξενικές εκθέσεις και αλληλογραφία μεταξύ πολιτικών προσώπων και αποστολή έμπιστων και μελών των οικογενειών των τραπεζικών οίκων. Όταν οι προσπάθειες αυτές συστηματοποιήθηκαν, οργανώθηκαν αποστολές εξειδικευμένων στελεχών, για να καταρτίσουν εκθέσεις και ειδικές πραγματογνωμοσύνες.

Αν η συλλογή της πληροφορίας, όμως, αποτελεί το αρχικό στάδιο, το επόμενο και πιο καθοριστικό είναι η ερμηνεία της. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το ειδικό πόρισμα που συντάχθηκε από τον διεθνή οικονομικό έλεγχο, ο οποίος είχε

επιβληθεί στην Ελλάδα, για να καταδειχθεί ότι η προσωπική εμπιστοσύνη των τραπεζιτών σε τεχνοκράτες και διαμεσολαβητές διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις τους και ήταν πιο σημαντική και καίρια από την εμπιστοσύνη τους στους διεθνείς οικονομικούς θεσμούς. Δεν αγνοείται, βεβαίως, το γεγονός πως η ερμηνεία και η αξία των πληροφοριών ήταν σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένες με τις προσωπικές αξίες και εμπειρίες των επενδυτών. Αν και σε μεγάλο βαθμό κάθε πληροφορία ήταν εξαρτημένη από την αξιοπιστία της πηγής προέλευσής της, οι τραπεζίτες επικεντρώνονταν κατά την αξιολόγηση των πληροφοριών στη διασφάλιση της προσωπικής τους φήμης και της καλής τους εικόνας. Όταν οι πληροφορίες προέρχονταν από ειδικές εκθέσεις και εξειδικευμένους πραγματογνώμονες, δημιουργείτο πρόβλημα, καθώς οι επενδυτές δεν μπορούσαν να κρίνουν οι ίδιοι την αξιοπιστία των αναφερομένων τεχνικών λεπτομερειών και βασίζονταν για τις αποφάσεις τους αποκλειστικά στην (καλή) μαρτυρία των εμπειρογνομόνων. Όποια όμως και αν ήταν η ποιότητα ή η ποσότητα των πληροφοριών, η εμπλοκή του τραπεζικού κεφαλαίου σε κάποια από τις περιγραφόμενες δραστηριότητες συνεχιζόταν, παρά τις απώλειες και τις δυσκολίες, τρεφόμενη από την αισιοδοξία, πολλές φορές μη ρεαλιστική, για μελλοντικά κέρδη. Πέραν του παράγοντα της πληροφορίας, η πολιτική και οι διεθνείς σχέσεις διαπιστώνεται πως επίσης είχαν αποφασιστική επιρροή στη λήψη επενδυτικών αποφάσεων.

Συναφής με τα παραπάνω είναι και η εικόνα που σχηματίζεται για την Ελλάδα, μια εικόνα που με τη σειρά της επηρέασε ουσιαστικά τη λήψη αποφάσεων. Οι πηγές διασώζουν δύο αντίθετες όψεις για την Ελλάδα, που όμως αποδείχθηκαν συναισθηματικά φορτισμένες και οι δύο, ενώ κάποιες φορές διαπιστώνεται να συνυπάρχουν και οι δύο ταυτόχρονα. Η πρώτη εικόνα για την Ελλάδα είναι θετική, έχει τις ρίζες της στην εποχή του ενθουσιώδους φιλελληνικού κινήματος και προέκυψε την εποχή του Αγώνα για την ανεξαρτησία. Η εικόνα αυτή επεσήμαινε την πλούσια παράδοση της Ελλάδας, σε επίπεδο ιστορικό, καλλιτεχνικό και πολιτισμικό, και παρουσίαζε μια χώρα με πλούσιους πόρους, πολλές δυνατότητες ανάπτυξης και πολλές ευκαιρίες για γρήγορη ένταξη στην εκβιομηχάνιση, στο πρότυπο της δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας. Ήταν η εικόνα που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τους τραπεζίτες, που ήθελαν να δικαιολογήσουν και να προωθήσουν τις θετικές τους επενδυτικές αποφάσεις για την Ελλάδα.

Στον αντίποδα εγγράφεται και μια εικόνα απογοήτευσης για την Ελλάδα, κυρίως τα χρόνια μετά τον Αγώνα της ανεξαρτησίας, η οποία διαμορφώθηκε, εκτός των άλλων, και από τις αρνητικές εμπειρίες ορισμένων επενδυτών. Ο γεωγραφικός και πολιτισμικός εντοπισμός του κράτους στην περιοχή της Ανατολής και η σύνδεση με στερεότυπα όπως η διαφθορά, η αμάθεια, η φτώχεια –που πολλαπλασιαζόταν από την έλλειψη εργατικότητας–, η αναποτελεσματικότητα, ο νεποτισμός και η ανομία, σε συνδυασμό με κάθε έλλειψη πειθαρχίας και εμπιστοσύνης στους θεσμούς και στο νομικό σύστημα, αποδίδουν αυτήν την αρνητική εικόνα για την Ελλάδα. Σχεδόν σε όλες τις εξεταζόμενες περιπτώσεις διαπιστώνεται ότι υπήρξε συνδυασμός πληροφοριών, ώστε να σχηματιστεί μια καθαρή εικόνα της κατάστασης για τη λήψη αποφάσεων. Διαφάνεται δε ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι μεροληπτικές εικόνες υπέρ της Ελλάδας ήταν επαρκείς για την αιτιολόγηση των επενδυτικών αποφάσεων που ελήφθησαν. Οι αξίες, οι εμπειρίες και το φαντασιακό για την Ελλάδα καθόρισαν σαφώς την ερμηνεία των διαθέσιμων πληροφοριών που είχαν οι τραπεζίτες, χωρίς τα προσωπικά τους συναισθήματα και η παράλειψη διαφορετικών πληροφοριών να αποτελούν εμπόδιο στην επεξεργασία της διαχείρισης των κινδύνων.

Η ύπαρξη μιας μεγάλης γκάμας κινδύνων, όπως η απάτη, η αφερεγγυότητα, η έλλειψη ρευστότητας, η αθέτηση υποχρεώσεων, έκτακτα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα και –ο μείζων υποβόσκων κίνδυνος στις επιλογές των τραπεζιτών– η ψευδαίσθηση της ασφάλειας οδηγούν στο επόμενο βήμα που είναι η μεθοδολογία αντιμετώπισής τους. Στο σημείο αυτό η συγγραφέας καταφέρνει να καταδείξει ότι η διαχείριση του κινδύνου πραγματοποιείται σε τρία επίπεδα: στο πρώτο μέσω της λεπτομερούς παρακολούθησης της αγοράς στην οποία θα πραγματοποιηθεί η επένδυση, για να εντοπιστούν οι προσοδοφόρες ευκαιρίες. Στο δεύτερο επίπεδο η λειτουργία εσωτερικοποιείται, καθώς οι οργανισμοί ορίζουν τις προϋποθέσεις και το πλαίσιο ανάληψης των κινδύνων, για να υπάρξει στη συνέχεια η μετάβαση στο τρίτο επίπεδο, όπου οργανώνονται και λαμβάνονται όλα τα απαραίτητα χρηματοοικονομικά μέτρα, ώστε να υπάρξει επιμερισμός και κατανομή του κινδύνου στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό συμμετεχόντων επενδυτών. Μια άλλη μέθοδος διαχείρισης κινδύνων, που εφαρμόστηκε, ήταν η προστασία μέσω ειδικών συμβάσεων για τη διασφάλιση των εγγυήσεων και την προστασία από νομικές ή άλλες δυσκολίες. Τέτοιου είδους συμβάσεις ήταν ιδιαίτερα κρίσιμες, γιατί το θεσμικό πλαίσιο για την επένδυση του ξένου κεφαλαίου είχε υποστεί επανειλημμένα πλήγματα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα με κύριο σημείο αναφοράς τις τρεις πτωχεύσεις των ετών 1827, 1843 και 1893, οι οποίες εμπέδωσαν το αίσθημα έλλειψης σταθερότητας. Σε αυτά πρέπει ακόμη να προστεθούν και οι διαμάχες μεταξύ επενδυτών και ελληνικών κυβερνήσεων σε σχέση με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, που πυροδότησαν κατά κόρον την ενεργοποίηση των αρνητικών ελληνικών στερεοτύπων.

Στην πλειονότητα των εξεταζόμενων περιπτώσεων σχεδόν πάντοτε υφέρπει μια κουλτούρα δυσπιστίας μεταξύ επενδυτών και Ελλήνων· οι δεύτεροι, ενθαρρυμένοι από τον τύπο και τις φήμες, υποπτεύονταν τους Ευρωπαίους ότι πλούτιζαν παράνομα εκμεταλλεύμενοι τη χώρα τους. Από την άλλη, οι Ευρωπαίοι επενδυτές είχαν ελάχιστη εμπιστοσύνη στη σταθερότητα του θεσμικού και νομικού πλαισίου για τις επενδύσεις τους. Σε πολλές περιπτώσεις, όταν βρέθηκαν στα δικαστήρια, ευ-

θέως αμφισβήτησαν το νομικό σύστημα της Ελλάδας και στράφηκαν στη διεθνή διπλωματία. Οι αρνητικές αυτές εμπειρίες ήταν που ώθησαν τους επενδυτές στο να οργανώνουν νομικές διασφαλίσεις με τη μορφή ειδικών συμβάσεων.

Η διερεύνηση των τεχνικών με τις οποίες οι ευρωπαϊκές τράπεζες του 19ου αιώνα είχαν δημιουργήσει ένα ευρύ φάσμα μηχανισμών αξιολόγησης κινδύνων, κατέδειξε ότι οι τράπεζες έπρεπε οπωσδήποτε να γνωρίζουν ικανοποιητικά την ελληνική πραγματικότητα και όλους τους εμπλεκόμενους παράγοντες, όμως αυτό προϋπέθετε ένα υψηλό κόστος συναλλαγής. Για να μειωθεί αυτό το κόστος, στην περίπτωση της Ελλάδας οι τραπεζικοί οίκοι συνεργάστηκαν και ανέπτυξαν τη μεταξύ τους εμπιστοσύνη. Σε γενικές γραμμές, οι επενδυτικές αποφάσεις προσδιορίστηκαν από παρορμήσεις ή από ίδια κίνητρα των τραπεζιτών, οι οποίοι με τις επιλογές τους τοποθετούνται στο πολιτισμικό, ιστορικό, πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής τους. Όμως, το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο, καθώς η έρευνα της Schönhärl ανοίγει τους ορίζοντες και δημιουργεί πολλές δυνατότητες για μια επιμέρους διεπιστημονική προσέγγιση των βασικών ζητημάτων που θέτει.

Το χρονολογικό πλαίσιο του έργου καλύπτει την περίοδο από την εποχή των ετών του Αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας έως τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η αρχή είναι συνυφασμένη με την κάλυψη των οικονομικών αναγκών της Επανάστασης του 1821 και τη δρομολόγηση της ανεύρεσης πιστώσεων για την κάλυψη πολεμικών και άλλων ανελαστικών δαπανών. Το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου ορίζεται εσωτερικά από τις πολιτικές εξελίξεις και τις διαδικασίες που δρομολόγησαν τα γεγονότα στου Γουδή (1909) και η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910), και εξωτερικά από τους Βαλκανικούς Πολέμους, στους οποίους ενεπλάκη η Ελλάδα (1912-1913). Η εποχή αυτή, σύμφωνα με τη συγγραφέα, αποτελεί ένα ορόσημο που σφραγίζει τη μελέτη της, καθώς υφίσταται πλέον σημαντική, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, διαφοροποίηση στη διεξαγωγή των επιχειρηματικών και τραπεζικών δραστηριοτήτων.

Ο γεωγραφικός περιορισμός όσων έσπευσαν να επενδύσουν στην Ελλάδα θέτει το απαιτούμενο χωρικό πλαίσιο, το οποίο καθιστά σαφές ότι οι επενδυτικές και πιστωτικές δραστηριότητες οργανώνονταν και διευθύνονταν από τράπεζες που βρίσκονταν στην Ελβετία, τη Γαλλία, τη Μεγάλη Βρετανία, τη Βαυαρία και –μετά το 1871– στη Γερμανική Αυτοκρατορία.

Η βασική δομή του βιβλίου συνίσταται στην εξέταση εννέα επιμέρους περιπτώσιολογικών μελετών, οι οποίες έχουν στόχο να διαφωτίσουν για τα κίνητρα και τα επενδυτικά σχέδια των ξένων χρηματοδοτών του ελληνικού κράτους. Οι περιπτώσεις που έχουν επιλεγεί από τη συγγραφέα, καλύπτουν σημαντικά πεδία της ευρωπαϊκής επενδυτικής δραστηριότητας και περιλαμβάνουν τομείς όπως τα κρατικά ομόλογα και τις επενδύσεις σε τραπεζικά ιδρύματα και την ελληνική οικονομία εν γένει. Τα πεδία όμως που άπτονται των ξένων επενδύσεων, αφορούν ταυτόχρονα και τους πλέον σημαντικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας, η οποία κάνει τα πρώτα της βήματα, και ταυτόχρονα αποτελούν τους βασικούς της πυλώνες, με κύριο την κρατική χρηματοδότηση και ακολουθούν το εμπόριο ακινήτων, οι εξορύξεις, οι υποδομές και η κατασκευή μεγάλων έργων, όπως σιδηροδρόμων και καναλιών, η γεωργία και το εμπόριο.

Σε σημαντικό βαθμό οι περιπτώσεις που επιλέχθηκαν να εξεταστούν, σχετί-

ζονται με την ύπαρξη αρχειακού και τεκμηριωτικού υλικού που επιτρέπει την καταλληλότερη, κατά περίπτωση και με αξιοπιστία, ανάλυση. Αν και τα χρονολογικά όρια στην εξέταση των μελετών δεν τηρούνται απαρέγκλιτα, εντούτοις παρέχουν μια συνοπτική επισκόπηση της εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα. Το έργο αξιοποιεί ένα μεγάλο εύρος πηγών για την ιστορία των ευρωπαϊκών επενδύσεων στην Ελλάδα από τα αρχεία γαλλικών, βρετανικών, γερμανικών, ελβετικών και ελληνικών τραπεζών. Τα αρχεία αυτά περιέχουν όχι μόνο την αλληλογραφία μεταξύ των τραπεζικών, αλλά και αυτήν μεταξύ τραπεζικών και πολιτικών, καθώς και ισολογισμούς, οικονομικές καταστάσεις, εκθέσεις, εκτιμήσεις και πραγματογνωμοσύνες που διαφωτίζουν τα επενδυτικά σχέδια. Μια αξιομνημόνευτη έκθεση στο αρχείο της Credit Lyonnais υπογράφεται από έναν ειδικό απεσταλμένο της τράπεζας, ο οποίος, μετά από διμηνιαίο ταξίδι του στην Ελλάδα, περιγράφει τις ελληνικές τράπεζες με κάθε λεπτομέρεια και παρέχει πληροφορίες για την πιστοληπτική τους ικανότητα και τη διαχείριση κινδύνων. Αντλεί σημαντικές πληροφορίες από τα προσωπικά αρχεία των J. G. Eynard (Βιβλιοθήκη της Γενεύης), του Έλληνα πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο) και τα κληροδοτήματα των Φιλελληνικών Επιτροπών του Λονδίνου, που φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Επίσης, αξιοποιούνται δημοσιευμένες πηγές και έργα αλλά και υλικό που προέρχεται από ομάδες συμφερόντων (πρβλ. Serpieri) σχετικά με τα μεταλλεία Λαυρίου ή από φιλελληνικές επιτροπές. Σημαντική ακόμη είναι και η συμβολή ειδικών περιγραφών, ταξιδιωτικών εκθέσεων, απομνημονευμάτων, οικονομικών εκθέσεων και δημοσιευμένων εγγράφων από τα Υπουργεία Εξωτερικών. Τέλος, σημαντική πηγή αποτέλεσε και ο τύπος, με εστίαση στην οικονομική δημοσιογραφία.

Ειδικότερα, η πρώτη μελέτη περίπτωσης ξεκινά κατά την Ελληνική Επανάσταση και ασχολείται με τη χορήγηση των πρώτων δανείων που εκδόθηκαν από το χρηματιστήριο του Λονδίνου, τα έτη 1824 και 1825, με τη συνδρομή της Φιλελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται κυρίως στον φιλέλληνα της Γενεύης J. G. Eynard, οι δραστηριότητες του οποίου επικεντρώθηκαν στην ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας, το 1841. Σε αντίθεση με τους Λονδρέζους τραπεζίτες που εξέδωσαν το δάνειο του 1825, ο Eynard παρουσιάζεται εξαιρετικά ενημερωμένος για την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα, καθώς διατηρούσε στη χώρα πυκνό δίκτυο ανταποκριτών. Ένθετος φιλελεύθερος και σχετιζόμενος με τον πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδος Ιωάννη Καποδίστρια, θεώρησε τον ελλαδικό χώρο καλό πεδίο εφαρμογής των επενδυτικών του σχεδίων. Σχεδόν από την αρχή φάνηκε αρκετά πρόθυμος να αποδεχθεί υψηλούς κινδύνους και να στοχεύσει στη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη, καθώς ήθελε να διαπιστώσει αν ένα φιλελεύθερο κράτος που μόλις ιδρύταν και διέθετε καλούς διοικητικούς θεσμούς, θα μπορούσε να αποτελέσει επιτυχές παράδειγμα για τον ευρωπαϊκό χώρο.

Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στην οικογένεια Von Eichthal, μέλη της οποίας είχαν τις έδρες τους στο Μόναχο και στο Παρίσι, και αναφέρεται στις πολιτιστικές και οικονομικές τους δραστηριότητες στην Ελλάδα, από το 1830 έως το 1870. Στις αρχές του 1830 ο τραπεζικός οίκος των Eichthal έδειξε έντονο ενδιαφέρον για την

Ελλάδα ως επενδυτική αγορά και δημιούργησε ένα οικογενειακό, πυκνό και προσεκτικά δομημένο, δίκτυο, για να συλλέξει πληροφορίες. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισαν τους κινδύνους, διαφαίνεται από το ογκώδες αρχείο της σωζόμενης αλληλογραφίας, μέσα από το οποίο αναδεικνύονται οι ενέργειες των πρωταγωνιστών.

Το επόμενο κεφάλαιο εξετάζει την περίπτωση των λατομείων του Λαυρίου, τα παραδοσιακά ορυχεία της Αθήνας στα οποία στηρίχθηκε, από την αρχαιότητα, ο πλούτος της πόλης, και επίσης τον ρόλο και τις χρηματοδοτήσεις των Γάλλων επενδυτών (1860). Οι επενδυτές H. Roux και J. B. Serpieri αξιοποίησαν πολλές και διάφορες πληροφορίες, για να εκτιμήσουν τις προοπτικές κέρδους από τα μεταλλεία του Λαυρίου. Διαχειρίστηκαν με μεγάλη προσοχή τους κινδύνους της επένδυσής τους και προσπάθησαν με κάθε τρόπο να τη διαφυλάξουν, κυρίως ως προς τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Παρά τον επιμερισμό κινδύνων, τις μελέτες και τις εκθέσεις, σύντομα η εταιρεία βρέθηκε σε δικαστικές διαμάχες με την ελληνική δικαιοσύνη και μάλιστα έχασαν τον δικαστικό αγώνα, οι επενδυτές αναζήτησαν υποστήριξη από τις χώρες καταγωγής τους σε διπλωματικό επίπεδο, εκφράζοντας ταυτόχρονα την αγανάκτηση και τη δυσπιστία τους προς το ελληνικό δικαστικό σύστημα. Αν και στο τέλος οι επενδυτές αναγκάστηκαν να εκποιήσουν τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα της επένδυσής τους, και μάλιστα σε καλή τιμή, εντούτοις, παρά τα παράπονα και τις διαμαρτυρίες τους, συνέχισαν να δραστηριοποιούνται και να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους στον ελληνικό χώρο, στη μεταλλουργία αλλά και σε άλλους τομείς.

Η πέμπτη μελέτη περίπτωσης ασχολείται με τη νεότερη φάση των δανείων του ελληνικού κράτους, από το 1879 έως το 1893, οπότε και στην Ελλάδα εισέρρευσε μεγάλος αριθμός ευρωπαϊκών κεφαλαίων. Ως πρωταγωνιστική προσωπικότητα την εποχή αυτή αναδείχθηκε ο Gerson Von Bleichroder, ο οποίος υπήρξε ο προσωπικός τραπεζίτης του Βίσμαρκ, και αναλύονται οι λόγοι της εμπλοκής του στην δανειοδότηση του ελληνικού κράτους. Το διάστημα μεταξύ των ετών 1879-1893 υπήρξε εποχή δοκιμασίας για την ελληνική οικονομία που χρειάστηκε να δανειοδοτηθεί από τον ευρωπαϊκό παράγοντα. Κύριος δρων της συγκεκριμένης συγκυρίας αναδείχθηκε ο τραπεζίτης V. Bleichroder, ο οποίος ήταν εξαιρετικά ενήμερος για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα, και διέθετε έναν ευρύ κύκλο από διπλωμάτες, τραπεζικούς και επενδυτές. Διέκρινε πως ο δανεισμός του ελληνικού κράτους στην προκειμένη περίπτωση ήταν υψηλού ρίσκου. Η ιδιαίτερη σχέση του όμως με τον Βίσμαρκ τον οδήγησε τελικώς να προχωρήσει στην έκδοση δανείου, παρά τους κινδύνους, διακινδυνεύοντας ακόμα και το ίδιο του το όνομα όπως και τη φήμη του, σε μια προσπάθεια να περιέλθει η Ελλάδα στη γερμανική σφαίρα επιρροής. Ωστόσο, με ένα εξαιρετικά ευφυή τρόπο ελαχιστοποίησε τους κινδύνους, με τη διοργάνωση σε κοινοπραξία μεγάλου αριθμού διεθνών επενδυτών και τη διάθεση ομολόγων σε χαμηλή τιμή. Η περίπτωση του αναδεικνύει τη σημασία του πολιτικού και διπλωματικού παράγοντα μέσα από τις χρηματοοικονομικές και πιστωτικές δραστηριότητες των ευρωπαϊκών τραπεζών στην Ελλάδα.

Οι επόμενες δύο περιπτώσεις αναφέρονται σε σημαντικά τεχνικά έργα υποδομής. Η πρώτη αφορά στη διάνοιξη του ισθμού της Κορίνθου (1882-1893) και η δεύτερη στην υλοποίηση ενός σημαντικού επιτεύγματος με βαθιές ιστορικές ρίζες, που σχετίζεται με την γεωργία: την αποστράγγιση του έλους της Κωπαΐδας.

Η επενδυτική προσπάθεια για τη διάνοιξη του ισθμού της Κορίνθου το 1882 περιβλήθηκε με την απέραντη εμπιστοσύνη των εμπλεκομένων στη μόνη διαθέσιμη έκθεση που είχε εκπονηθεί για το έργο. Ταυτόχρονα όμως περιβλήθηκε και με τον μανδύα της εθνικής πολιτισμικής αποστολής της Γαλλίας. Συνεκτικός δεσμός αναδείχθηκε η ελληνική αρχαιότητα και το ένδοξο παρελθόν, που έδινε το προβάδισμα στη Γαλλία έναντι του ανταγωνισμού της με τη Μεγάλη Βρετανία. Οι λόγοι αυτοί συνέτειναν στο να υποτιμηθούν υπαρκτοί επιχειρηματικοί κίνδυνοι, με αποτέλεσμα σύντομα το έργο να διακοπεί και το εγχείρημα να οδηγηθεί σε πτώχευση. Στα αίτια δεν καταγράφονται μόνο οι γεωλογικές δυσκολίες· στο όλο εγχείρημα πρέπει να προστεθούν και οι αντίστοιχες αποτυχημένες προσπάθειες για τη διάνοιξη της διώρυγας του Παναμά.

Το έργο της αποστράγγισης της λίμνης της Κωπαΐδας ξεκίνησε το 1880 από μια γαλλική εταιρεία και επτά χρόνια αργότερα συνεχίστηκε από μια αγγλική, καθώς τα γαλλικά κεφάλαια είχαν πλέον εξαντληθεί. Οι Βρετανοί επενδυτές υπήρξαν εξαιρετικά προνοητικοί και η απόφασή τους στηρίχθηκε σε πολλές εξειδικευμένες γεωλογικές, χημικές και μηχανικές εκθέσεις και αναφορές, τις οποίες συμπλήρωσαν περίπλοκες συμβάσεις και επιμερισμός κινδύνων σε πολλούς μετόχους. Πρωταγωνιστής της έξυπνης διαχείρισης κινδύνων υπήρξε ο Βρετανός δικηγόρος και μεγαλοεπενδυτής Charles Cheston, ο οποίος κινήθηκε από φιλελληνικά αισθήματα, καθώς η κλασική του παιδεία τον κατέστησε θαυμαστή της γλώσσας και του πολιτισμού της Ελλάδας. Παράλληλα με την επενδυτική του δραστηριότητα, θέλησε να ενεργοποιήσει και άλλους πυρήνες επενδυτών του Λονδίνου και για τον λόγο αυτό συνέταξε ειδικό φυλλάδιο με επενδυτικές συμβουλές για την Ελλάδα. Σε όλο το διάστημα εκτέλεσης του έργου και μέχρι το 1953, οπότε και το ελληνικό κράτος προέβη σε απαλλοτρίωση, υπήρξαν πολλές αμφισβητήσεις και νομικές διαμάχες με επίκεντρο τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα.

Η πτώχευση του 1893, ο διεθνής οικονομικός έλεγχος που ακολούθησε, οι προσπάθειες για την αντιμετώπιση, την ανάταξη και την αποκατάσταση της ελληνικής φερεγγυότητας και εμπιστοσύνης αποτελούν την επόμενη μελέτη περίπτωσης. Το 1893 το ελληνικό δημόσιο χρέος είχε σχεδόν επταπλασιαστεί, με αποτέλεσμα να επέλθει η πτώχευση και ο διεθνής οικονομικός έλεγχος της χώρας. Μετά την αναγγελία της πτώχευσης, ο πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης, αφού ακύρωσε το δάνειο των 100.000.000 δρχ. που είχε πάρει η προηγούμενη κυβέρνηση ως μη σύμφωνο με την ελληνική νομοθεσία, προχώρησε σε περικοπή της αξίας των ομολογιών του ελληνικού κράτους κατά 70%. Συγκεκριμένα, το ελληνικό κράτος θα πλήρωνε –σε χρυσό– μόνο το 30% της αξίας των τοκομεριδίων που είχαν στα χέρια τους οι ομολογιούχοι. Αυτό το μέτρο φυσικά προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στις ξένες χρηματαγορές, που είδαν να μηδενίζεται ουσιαστικά η αξία των τίτλων που κρατούσαν στα χέρια τους. Οι αντιδράσεις ήταν εντονότερες στη Γερμανία, όπου υπήρχαν και οι πιο πολλοί κάτοχοι ομολογιών. Οι ομολογιούχοι συνασπίστηκαν σε κοιμιτάτα και ήρθαν σε επανειλημμένες διαβουλεύσεις με τον Χαρίλαο Τρικούπη, προκειμένου να βελτιώσουν την κατάσταση προς όφελός τους, αλλά λύση δεν βρέθηκε, γιατί ο Τρικούπης παρέμεινε αμετάπειστος.

Η τελευταία μελέτη περίπτωσης αναφέρεται στη σταφιδική κρίση. Οι απαρχές

της σταφιδικής κρίσης εντοπίζονται το 1871, με την αγροτική μεταρρύθμιση του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και τη διανομή των εθνικών γαιών σε Έλληνες ακτήμονες γεωργούς. Επειδή όμως οι κλήροι που διατέθηκαν ήταν μικροί, οι καλλιεργητές στράφηκαν σε εντατικές καλλιέργειες που θα απαιτούσαν μικρές εκτάσεις και θα απέφεραν αξιόλογα κέρδη, όπως οι ελιές και κυρίως η σταφίδα.

Το 1878 ένα συγκυριακό γεγονός εκτόξευσε τη ζήτηση –και κατά συνέπεια την τιμή– της σταφίδας στο εξωτερικό. Τα αμπέλια της Γαλλίας προσβλήθηκαν από φυλλοξήρα, με συνέπεια να μειωθεί σε τεράστιο βαθμό η γαλλική παραγωγή σταφίδας. Το γεγονός αυτό είχε ως άμεση συνέπεια τη ραγδαία αύξηση της ζήτησης της ελληνικής σταφίδας και ταυτόχρονα την αύξηση και της τιμής της, αφού οι Γάλλοι οινοπαραγωγοί αναπλήρωσαν τις απώλειές τους με ελληνικά σταφύλια. Αυτό οδήγησε τους Έλληνες αγρότες να επενδύσουν στην καλλιέργεια της σταφίδας, ενώ παράλληλα οι σταφιδοπαραγωγοί εξασφάλιζαν τεράστια κέρδη. Μέσα στη δεκαετία του 1880 η παραγωγή της σταφίδας αυξήθηκε με ιλιγγιώδεις ρυθμούς, λόγω της καλλιέργειας νέων αμπελώνων από τους Έλληνες αγρότες, για να καλυφθεί η διεθνής ζήτηση, ενώ παράλληλα αυξήθηκε κι άλλο η τιμή της. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 και μετά, όμως, η σταφιδική κρίση άρχισε σιγά-σιγά να εκδηλώνεται. Οι Γάλλοι κατάφεραν να αποκαταστήσουν τους αμπελώνες από τη φυλλοξήρα, ενώ παράλληλα η ελληνική παραγωγή συγκέντρωνε πολύ μεγάλες ποσότητες. Το αποτέλεσμα ήταν ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής να παραμένει αδιάθετο στις αποθήκες, ενώ και οι τιμές άρχισαν να παίρνουν την κατιούσα.

Ευρισκόμενοι στα πρόθυρα της οικονομικής κατάρρευσης, οι αγρότες της Πελοποννήσου ξεσηκώθηκαν και ζήτησαν την προστασία του κράτους για την αντιμετώπιση της κρίσης. Η κυβέρνηση Τρικούπη, το 1893, προκειμένου να αντισταθμίσει τις απώλειες, πρότεινε για πρώτη φορά την εφαρμογή του παρακρατήματος. Ωστόσο, το παρακράτημα δεν εφαρμόστηκε παρά μόνο το 1895 με την κυβέρνηση Θεοτόκη. Μετά τη θεσμοθέτησή του ως νόμου του κράτους, επιβλήθηκε παρακράτημα 15% επί της εξαγωγίμης σταφίδας. Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, που δεν είχε πάγια ισχύ αλλά ανανεωνόταν κάθε χρόνο, κάθε παραγωγός έπρεπε να παραδώσει στις κρατικές αποθήκες το 15% της ποσότητας που είχε για εξαγωγή. Στη συνέχεια το κράτος πωλούσε αυτό το απόθεμα σε οινοεμπόρους, που μπορούσαν να το εξάγουν μόνο με τη μορφή οινοπνεύματος. Τα έσοδα που συγκεντρώνονταν με αυτόν τον τρόπο, δεν πήγαιναν στα κρατικά ταμεία αλλά σε έναν ειδικό λογαριασμό με σκοπό την ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας για την ενίσχυση των σταφιδοπαραγωγών. Αρχικά οι τιμές συγκρατήθηκαν, για να κατακυληθούν όμως τρία χρόνια αργότερα, γιατί αφενός ο νόμος δεν εφαρμόστηκε σωστά και αφετέρου ένα μέρος του παρακρατήματος εξαγόταν παράνομα.

Το 1897 παρουσιάζεται νέο νομοσχέδιο που απέβλεπε στη δημιουργία Σταφιδικής Τράπεζας, η οποία ιδρύθηκε οριστικά με νέο νόμο το 1899 από την κυβέρνηση Γεωργίου Θεοτόκη. Σκοπός της ήταν να παράσχει χαμηλότοκα δάνεια στους παραγωγούς και να διαχειρίζεται τόσο το παρακράτημα όσο και την ποσότητα της παραγόμενης σταφίδας. Παρά τα ενθαρρυντικά αρχικά μηνύματα, ούτε και αυτή η ενέργεια της κυβέρνησης είχε αποτελέσματα. Το 1902 οι τιμές έπεσαν και πάλι, εξαιτίας της υπερπαραγωγής, ενώ το 1903 η κατάσταση επιδεινώθηκε, με αποτέ-

λεσμα το κράτος με νεότερο νόμο να αυξήσει το παρακράτημα στο 24%. Την ίδια χρονιά ένας όμιλος Άγγλων κεφαλαιούχων πρότειναν να αγοράσουν μονοπωλιακά την πελοποννησιακή σταφίδα για 20 χρόνια. Η πρόταση αυτή προκάλεσε ενθουσιασμό στους σταφιδοπαραγωγούς, οι οποίοι θεωρούσαν πως με αυτόν τον τρόπο θα απαλλαγούν από το άγχος της απορρόφησης της παραγωγής τους και θα παύσουν να αποτελούν αντικείμενα εμετάλλευσης από τους σταφιδέμπορους. Η απόρριψη όμως αυτής της πρότασης από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων, ενώ συστηματική σειρά οριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση του προβλήματος έλαβε και πάλι ο Θεοτόκης, όταν το 1903 επανήλθε στην κυβέρνηση.

Από τη μελέτη των ανωτέρω περιπτώσεων προκύπτει ότι η πλειονότητα των τραπεζιτών που άσκησαν επενδυτικές δραστηριότητες στην ελληνική επικράτεια, όταν αποχώρησαν, είχαν κερδοφόρα αποτελέσματα. Παράλληλα, η μελέτη καταδεικνύει πώς αναπαράχθηκε η επενδυτική συμπεριφορά των ευρωπαϊκών τραπεζικών οίκων, που ήταν οι κυρίως δρώντες, και πώς προωθήθηκε, αν και με αργούς ρυθμούς, η ένταξη της ελληνικής χρηματοπιστωτικής αγοράς στην ευρύτερη ευρωπαϊκή, παρά τα προβλήματα, τους προβληματισμούς και τις όποιες ενστάσεις.

Συμπερασματικά, το βιβλίο, που έχει πρόσφατα κυκλοφορήσει στα αγγλικά μετά την πρώτη έκδοσή του στα γερμανικά, προσφέρει μέσα από την ευρύτητα των θεμάτων που εξετάζει, εμπειριστατωμένη έρευνα όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, λαμβάνοντας υπόψη τα πολιτικά και οικονομικά δεδομένα, και το ατομικό υπόβαθρο των εμπλεκομένων. Συνδυάζοντας τις μεθοδολογικές προοπτικές της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής ιστορίας, το βιβλίο δεν απευθύνεται αυστηρά και μόνο σε ένα επιστημονικό κοινό, τους ιστορικούς της οικονομίας και τραπεζών, αλλά ενδιαφέρει και όλους εκείνους που θα ήθελαν απλώς να γνωρίσουν ενδιαφέροντες παράγοντες της σύνθεσης της ελληνικής πραγματικότητας σε πολλαπλά επίπεδα και σε εποχή καίριων μεταβάσεων, κατά τον 19ο αιώνα, όταν κυριαρχεί γενικώς η αβεβαιότητα.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΕΣΥΛΛΑΣ